

Svetlana NOVRUZOVA*
Natəvan HÜSEYNOVA*

MƏHƏMMƏD ƏMİN RƏSULZADƏNİN YARADICILIĞINDA ANA DİLİNİN TƏDRİSİ MƏSƏLƏSİ XÜLASƏ

Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin məqalələrində milli məktəbin yaradılması, rus dili ilə yanaşı yerli dillərin də tədris edilməsi kimi məsələlərin milli aspektdən şərh edilməsinə geniş yer verilmişdir. Görkəmli şəxsiyyət təhsil ocaqlarında uşaqların milliyyətinə asılı olmayaraq tədris prosesində nə qədər çox dil öyrənsə də, öz ana dilini bilməsini vacib hesab edirdi. M.Ə.Rəsulzadə ana dilinin tədrisi ilə yanaşı bu dili tədris edən müəllimlərə diqqət göstərmiş, onların şəxsiyyətini, xalqın maariflənməsində mühüm rolunu yüksək dəyərləndirirdi. O, bu müəllimlərin digər müəllimlərlə eyni imtiyaz və hüquqa malik olmasının, eyni maaşların təyin olunmasının zəruriliyini göstərirdi. Ziyalı ədib savadlı kadrların hazırlanması üçün məktəblərin, milli təhsilin olmasının vacibliyindən danışırdı və bunun üçün təhsil ocaqlarının yaradılması uğrunda mübarizə aparırdı. Məktəblərdə yerli dillərə ögey münasibətin göstərilməsi, bu dillərin tədris edilməsinə hər cəhdə edilən maneələr və bu maneələrin aradan qaldırılması üçün çalışırdı. M.Ə.Rəsulzadənin təhsildə ana dilinin tədrisi ilə bağlı irəli sürdüyü fikirlər, mülahizələr, ana dili ilə bağlı gördüyü işlər ana dilinin mövqeyinin möhkəmlənməsində əvəzsiz rola malikdir.

Açar sözlər: *Məhəmməd əmin Rəsulzadə, ana dili, ana dilinin tədrisi, milli təhsil, milli məktəb.*

Azərbaycanın ictimai-siyasi, mədəni həyatında xüsusi rol oynayan Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin anadan olmasından 140 il keçir. Azərbaycanın dövlətçilik tarixində silinməz iz qoyan M.Ə.Rəsulzadənin milli dövlətçilik ənənələrinin bərpasında misilsiz xidmətləri olmuşdur.

İctimai-siyasi xadim olan M.Ə.Rəsulzadə tarixi-siyasi mövzularla yanaşı, dil ilə bağlı çıxışları da diqqəti çəkir. Görkəmli ədibin maarif, məktəb, təhsil, ana dilinin tədrisi ilə bağlı məsələlərə genişhəcmli silsilə məqalələrində ətraflı yer verilmişdir. M.Ə.Rəsulzadə xalqın maddi və mənəvi yüksəlişi, milli təhsilin inkişafı, tədrisdə ana dilinin rolunun artması yolunda böyük əzmlə çalışmışdır. “*Yerli məktəblər*” məqaləsində sirkulyar xəzinə xərcinə oxuyan uşaqlara məhəlli dillərdən birinin öyrənilməsinin vacibliyi, bu qaydaya riayət etməyən şagirdlərin isə xəzinə xərcindən məhrum edilməsi haqqında danışıılır. Baxmayaraq ki,

* AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Terminologiya şöbəsi, filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent. Email: snovruzova952@gmail.com

*AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Terminologiya şöbəsi, filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent.

məktəblərdə ana dili tədris edilirdi, lakin ana dili əhəmiyyətsiz qalır, müəllimlər də ana dilini öyrətməkdə biganəlik göstərirdilər. M.Ə.Rəsulzadə yazır ki: “Nə maarif idarəsi tərəfindən bir himayə, nə müəllimlər tərəfindən bir qeydkeşlik görün ana dilinin rəsmi varlığı həqiqi yoxluq dərəcəsinə gəlmişdi. Demək olar ki, hənz indidə bu haldadır” [Rəsulzadə:2018, s.68]. Müəllif qeyd edir ki, xüsusi sirkulyar ilə yalnız yerli uşaqlar deyil, rus uşaqlarının da yerli dilləri öyrənmələri vacib idi. Ancaq yerli xəzinə xərcinə oxuyanların onsuz da yerli olduqları üçün yerli dillərdən birini oxumağa məcbur olduqları halda, rus təhsil alanları daha çox dil öyrənməyə həvəs göstərirdi. Bəs ana dilinin birdən bu qədər əziz olmasına, mütləq qayda tətbiq olunmasında məqsəd nədir sualını müəllif belə cavablandırır: “Həmişə “bizə dilimizi qanan hakimlər verin, “bizi bizim dilimizi, adətimizi, rəftar və girdarımızı bilən amillər vasitəsi ilə idarə edin”, “cəmaət üçün açılan mərxixanə, əczəxanə və qeyri bu kimi müəssisələrdə cəmaətin dərini çox dəfə bisavad olan mütərcimlər vasitəsilə deyil, vasitəsiz anlayıb bilən məmurlar təyin edək” kimi tələblər virdi-zəbanımız olmuyubmu?...” [Rəsulzadə:2018, s.69]. Hökumət xeyli zaman bu tələbləri qulaq ardına vurub, yerli əhaliyə məmurluq ixtiyarını qeyri bir nabaləddə şəxsə-qafqazlıqdan, yerli əhalinin dilindən, adətindən xəbəri olmayan İçəri Rusiya çinovniklərə verilməsini yazır. Çünki yerli dili bilən rus çinovnikləri xalqla daha rahat ünsiyyətə girə bilərlər ki, bu da hökumətin maraqlarına uyğun idi. “Görünür cəmaətin daha dərəcəyi-kəmalə yetməkdə olan idrak ehtiyacına “güzəşt” etmək istiyorlar. Odur ki, Qafqaz dillərinə dara olan ruslar hazırlaşdırmaq fikrinə düşürlər. Çünki bundan belə yerli dil bilən rus çinovnikləri lazımdır. Böylələri tapılmazsa yerli əhalinin özündən təyin etməyə məcburiyyət olar. Bu da ki, məlum olduğu üzrə, hənz padşahlıq fikrinə alışmayıb idareyi-məmləkətə, dara bir millətçi gözü ilə baxan idarəçilərin proqramında yoxdur” [Rəsulzadə:2018, s.69]. M.Ə.Rəsulzadə məktəbdə bütün uşaqlar üçün ana dilinin rus dili ilə eyni səviyyədə tədris edilməsinin qanun hökmü ilə həyata keçməsinə tələb edirdi.

“*Dəyanət, milliyət və məişət nöqtəyi nəzərindən kənd məktəbləri*” məqaləsində kəndlərdə açılan ibtidai məktəblərdə mədəni yaşayış üçün mühüm olan həm din, həm dilin öyrənilməsindən bəhs olunur. Məktəblərdə həm türk dilinin, həm də rus dilinin tədris edilməsini qeyd edən müəllif yazır: “Bu məktəb türkcə də öyrədir: şəhərdə çıxan qəzetləri, kitabları oxuya biləcək, kağız yazacaq, gələn kağızları oxuyacaq qədər, zəif də olsa bir iqtidar verir” [Rəsulzadə:2018, s.151]. Ədib ibtidai kənd məktəblərinin nə qədər kiçik və az qiymətli olsa da, bir o qədər parlaq mədəni bir həyatın əsas vəzifələrindən birini icra etmək baxımından əhəmiyyətli olduğunu vurğulayır. “*Məktəb və mədrəsə*” məqaləsində Rudolf cənablarının “Bakıda yataq salan” müsəlman məarif cəmiyyətlərinin bir “xülya” olaraq ruhani və milli məktəblərdə tədrisinin osmanlı türkcəsi ilə olmasını istəməklərini, lakin bunu isbat etmək üçün əsaslı bir dəlilin olmamasını belə izah etmək istəyiblər ki, Qafqazda yayılmaqda olan türkcə osmanlı türkcəsidir ki, bu da bütün məktəblərin türkcə təsis olmasından məktəblər osmanlıca olacaqmış. M.Ə.Rəsulzadə bu fikrə qarşı çıxaraq yazır: “İmdiki halda nəşr olunan qəzetələrimizin, kitablarımızın,

xülasə yazı və mətbuat dilimizin türkcənin ən ədəbi olan İstanbul şivəsinə bir az bənzədigini, əlbəttə, inkar etmiyəcəgiz. Fəqət bunun qəsdən iltizam olunan osmanlı türkcəsi olduğunu şübhəsiz ki, inkar edəcəgiz. Bir İstanbullu bizim qəzetələri oxursa, ona əcəmicədir – deyər: bu osmanlıca degil, bu bizim ədəbi türkcəmiz, öz dilimizdir” [Rəsulzadə:2018, s.205]. Mədrəsə əvəzinə Tiflisdəki “Əli” və “Ömər” məktəblərində dərs dili əsas etibarilə rusca keçirilməli, türk olan şagirdlər isə Azərbaycan türkcəsini öyrənməli, şəriət dərsləri isə ərəb dilində öyrənilməli idi, lakin təbii ki, bu şərtlə ki, türk olanlara türk dilinə, türk olmayanlara isə rus dilinə tərcümə edilsin. Təlim prosesində ana dilinin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması üçün ayrılan saatların miqdarının artırılması üçün çalışırdı. Müəllif ali ibtidai məktəblərdə (russki-tatarski biçimində, Alekseyevski şkoltipində) ana dilinin tədrisinə ayrılan saatlarla şəriət dərslərinin tədrisinə ayrılan saatları müqayisə edərək yazır: “11 il ərzində türkcədən cəməən 1316 saat dərs veriləcəgini görürüz. Bu dərs gününü 4 saat etibarilə alarsaq, 300 günə qədər şey edər ki, haman bir il deməkdir. Demək ki, popeçitel idarəsi bir sənə təhsil ilə bizə türkcəni tədrisə müqtədir pedaqoqlar, müəllimlər yetişdirmiş olacaq ki, onlar türkcəmizin bütün qəvaməzi-ədəbiyyəsinə, nəzəriyyəti-elmiyyəsinə, şeir və nəsrimizin bütün tərkibat və təhlillərinə aşına birər üstad olacaqlar” [Rəsulzadə:2018, s.212]. Şəriət dərslərinin bir illik üçün 1300 dərs ayrıldığı göstərən müəllif bununla dini ehtiyaclarımızı görə biləcək əllamələr, fəqihlər və müctəhidlər hazırlayacağını və beləliklə dilin ikinci planda saxladıklarını, Azərbaycan türklərinin ana dillərindən mümkün qədər uzaqlaşdırılmaq istənildiyini göstərir.

M.Ə.Rəsulzadə dünyanın bütün millətləri və Rusiyada yaşayan bütün kiçik xalqlar kimi türk-tatar millətinin də milli məktəblərinin olması zərurətini belə ifadə edir: “Milli məktəb deyincə, əlbəttə, oradakı oxu və oxunuluşun türkcə olduğunu, olması lazım gəldiyini təsəvvür ediyoruz. Biz istiyoruz ki, sırf türk-tatar qovmlərinə məxsus olmaq üzrə açılan məktəblərdəki bütün dərslər türkcə - ana dilinə olsun. Bunu söylərkən tarix, coğrafiya, hesab dərsi ilə bərabər şəriət dərslərinin də türkcə oxutdurulmasını əlbəttə qəsd ediyoruz” [Rəsulzadə:2018, s.214]. Müəllifə görə, hər bir şəxs, millətin öz ruhu, öz adət və əxlaqı üzərində bu tələbi artmaq bəşər övladının haqqıdır. O, şəriət dərslərinin ərəbcə keçirilməsinə qarşı çıxmır, lakin dini elmlərin ərəbcə oxutdurulmasına bir lüzum olduğunu görmür. “Bir takım ayin duaları ərəbcə əzbərlətdirilməsinə, əlbəttə, kimsə bir söz deyəməz. Madam ki, məktəb proqramında ərəbcənin oxutdurulması dəqiq vardır. Ərəbcə olan mərasimi-diniyyə ilə duaları xüsusi surətdə örgətməgə bir o qədər ehtiyac da qalmıyor. Yalnız məsələ fiqh, kəlam, təvsir kibi elmlərin haman ərəbcə oxutdurulmasında nə kibi bir hikmət ola bilər? Bu dərsləri ərəbcə oxutdurub da türklərə türkcə, dağıstanlılara isə rusca tərcümə etməkdənsə, haman birdəfəlik türkcə örgətmək mümkün və lazımdır” [Rəsulzadə:2018, s.215]. Müəllifə görə dinə aid təlimat kitablarının, xütbələrin milliləşdirilməsinə, türkcə olmasını arzulayarkən bu arzudan bixəbər olaraq şəriətə aid dərslərin ərəb dilində oxutdurulması milli amala qarşı çıxmaq deməkdir.

M.Ə.Rəsulzadə milli əqidəyə, milli düşüncəyə, milli əxlaqa yiyələnmək üçün məktəbdə təlimin mütləq ana dilində və milli məzmununda aparılmasını gərəkli sayırdı. Millətin oyanışını, var olmasını dildə görürdü [Verdiyev:2024].

M.Ə.Rəsulzadə “*Bakı seminariyası*” məqaləsində müsəlman camaatının Qori seminariyasında türkcənin mükəmməl öyrədilməsi üçün Bakı bələdiyyəsinin 1905-ci ildən Qori darülmüəlliminə 1000 manat ayırdığını, lakin bələdiyyənin bu məsrəf qarşılığında bir fayda görmədiyindən bəhs edir. Müəllif qeyd edir ki, müsəlman məktəblərinə müəllim hazırlamaq üçün Bakıda bir seminariya açılması fikirdə tutulmuşdu, lakin bunun həyata keçməsi üçün Bakı bələdiyyəsindən 10.000 manat ayırması istənilirdi. Müəllif Bakı bələdiyyəsindən təxsisat alınacaq Bakı seminariyasında dillərin tədrisi ilə bağlı qaydaların qoyulmasını tələb edir: “Bakı seminariyasına girəcək olan tələbədən başqa, ümumi məlumatla bərabər yerli dildən də müəyyən dərəcədə hazırlıq istəməlidir. Bununla bərabər tələb eləməlidir ki, seminariyanın türkcə və sair yerli dil proqramı qüvvətli olsun, bu proqram eyni zamanda qüvvətli, bacarıqlı müəllimlər tərəfindən ögrədilsin. Böylə bir müqtədir bir müəllim cəlb edə bilmək üçün də seminariyadakı dil müəllimlərinin məəşi kafi dərəcədə olmalı və kafi dərəcədə məəşlə dəvət olunmuş müqtədir yerli dil müəlliminin verəcəgi dərstdən mətlub nəticə ala bilmək üçün bu dilləri də rusca və sar dərslər kibi “ştatni” hesab etməli, ruscadan zəif olan bir seminarist kibi türkcədən zəif olanlara da öyləcə məktəbdən məzun olmaq səlahiyyəti verilməməlidir” [Rəsulzadə:2018, s.234].

“*Orta məktəblərdə məhəlli dillər*” adlı məqalədə Atabəyovun təkliflə Tiflis Dumasının orta məktəblərdə, gimnaziyalarda, realnılarda və s. tipli məktəblərdə məhəlli dillərin öyrədilməsinin vacib olması, bu dilləri öyrədən müəllimlərin digər müəllimlərlə eyni hüquq və imtiyaz verilməklə rəsmi müəllim hesab olunması kimi qərarların qəbul edilməsindən danışıılır. Milliyyət və mədəniyyət xüsusiyyətlərindən uzaqlaşmamaq üçün Rusiyada yaşayan millətlərin, o cümlədən Qafqaz xalqlarının orta məktəblərdə məhəlli dillərin öyrədilməsinin vacib olduğunu lüzum görürlər. M.Ə.Rəsulzadə Qafqazdakı orta məktəblərdə məhəlli dillərin tədrisi haqda yazır: “Qafqasiyadakı orta məktəblərdən bir qisimdə bu vəqtə qədər məhəlli dillər tədrisi yox degil, vardır: fəqət varlığı yoxluğa bərabər olan varlardan, məhəlli dil var, fəqət o dilin mövqeyi başqa dərslər dərəcəsində olmayıb lüzumsuz və ixtiyari bir şey kibi durmaqda “əzbərayi-xali nəbudən ərizə” hökmünü saxlamaqdadır. Bu müəllim, nə sair müəllim arkadaşları kibi rəsmi bir rütbəyə malikdir, nə də onlar qədər bir maaş alır [Rəsulzadə:2018, s.252].

M.Ə.Rəsulzadənin ana dilinin tədrisi ilə bağlı “*Heyrətli xəbər həqqində*” məqaləsində müsəlman fraksiyası arasında ibtidai məktəb və uçitelski seminariyalarda təhsilin tamamilə öz ana dilimizdə olması tərəfdarı ikən (İsa Mirzə, Yenikeyev), digər qisminin də ana dili ilə din dərslərinin oxunması təmin olunduqdan sonra ümumi dərslərin rus dilində aparılmasının zidd olmadığını deyən (Axtemov, Cəfərov, Təvkelev) iki tərəfin olduğu bildirilir. Rəsulzadə yazır ki, “Oxucularımıza məlumdur ki, uçitelski seminariyalar layihəsi komisyionlarında

baxılarkən İsa Mirzənin təşəbbüsü ilə bu layihəyə “qeyri millətlərə məxsus bütün təhsilatı öz dillərində olmaq üzrə učitelski seminariyalar açılmalıdır” mənasında bir təshih əlavə edilmişdi. Fəqət müsəlman fraksiyası naminə layihəyə əlavə olunan bu təhiihlə bərabər layihənin učitelski seminariyalara pravoslavnilardan başqalarının qəbul edilməyəcəgi həqqindəki maddəsi “Kadet” fraksiyasının təşəbbüsünə rəğmən layihədən götürülməyib bu xüsusdakı təshih rədd olunmuşdu” [Rəsulzadə:2018, s.257].

M.Ə.Rəsulzadənin məqalələrindən də aydın olur ki, tarixi şəxsiyyət xalqın savadlanması, təhsilin milliləşməsi, təhsildə ana dilinin digər dillərlə eyni dərəcədə tədris edilməsi üçün böyük fədakarlıq göstərmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Rəsulzadə M.Ə. Seçilmiş pedaqoji əsərləri. Bakı: Elm və təhsil, 2018, 288 s.
2. Verdiyev İ. M.Ə.Rəsulzadənin pedaqoji görüşlərinə dair.
<https://tehsiljurnali.az/sagxeberler/4001-mrsulzadnn-pedaqoj-gorulrn-dar.html>

TEACHING ISSUE OF MOTHER LANGUAGE IN THE MAHAMMAD AMIN RASULZADE'S CREATION

SUMMARY

In the articles of Mahammad Amin Rasulzade there is wide scope for interpreting such issues as the creation of a national school, the teaching of local languages in addition to Russian, from a national aspect. The outstanding personality considered it important that children know their native language, no matter how many languages they study in the educational process, regardless of their nationality. M.A. Rasulzade paid attention to teachers who taught this language in addition to teaching their native language, highly valued their personality and important role in educating the people. He pointed out the need for these teachers to have the same privileges and rights as other teachers and set the same salary. He spoke about the importance of school and public education for training smart, competent personnel, and fought for the creation of educational institutions for this purpose. In schools, he worked to develop a stepmotherly attitude towards local languages, to overcome the obstacles that were posed in every attempt to teach these languages. Ideas, views and works of M.A. Rasulzade, associated with the native language in education, play an invaluable role in strengthening the position of the native language.

Keywords: *Mahammad Amin Rasulzade, mother tongue, teaching of mother tongue, national education, national school.*

ВОПРОС ПРЕПОДАВАНИЯ РОДНОГО ЯЗЫКА В ТВОРЧЕСТВЕ
МАХАММАДА АМИНА РАСУЛЗАДЕ

РЕЗЮМЕ

Статьи Мохаммада-Амина Расулзаде – это широкий простор для трактовки таких вопросов, как создание национальной школы, преподавание местных языков наряду с русским языком. Выдающийся общественный деятель считал важным изучение родного языка, несмотря на то что дети обучаются и другим языкам. И конечно это тоже необходимо, но во главе стоит преподавание национального языка. М.А.Расулзаде уделял особое внимание учителям, преподававшим родной язык. Он высоко ценил их личность и важную роль в просвещении народа, считая необходимым чтобы эти преподаватели имели те же привилегии и права как и другие учителя и им устанавливали бы такие же права и зарплату. Он подчеркивал значение школы и народного образования в подготовке умных, грамотных кадров, боролся за создание в этих целях качественных учебных заведений.

Идеи, взгляды и работы М.А.Расулзаде, связанные с родным языком, играют неопределимую роль в укреплении позиций родного языка. Известный политический деятель М.А.Расулзаде прилагал большие усилия в преодолении препятствий, возникающих при каждой попытке преподавания национального языка.

Ключевые слова: Магомед Амин Расулзаде, родной язык, преподавание родного языка, национальное образование, национальная школа.